

Maria Bracka
Gdańsk

Реалістична картина руйнації польсько-української пограничної спільноти у драмі Леонарда Совінського *На Україні*

Леонарда Совінського¹ – поета, письменника, есеїста і драматурга другої половини XIX століття – можна назвати людиною помежів'я: класового, культурного, епохального. Він був дитиною збіднілого польського шляхтича й української селянки: свідомість власної суперечливої позиції в суспільстві проніс через усе життя, даючи їй вихід в одній з літературних постатей пізнього періоду своєї творчості. На домінуючу в ранньому дитинстві українську первинність пізніше нашарувалися польські культурні елементи, а під час навчання в Київському університеті додалася ще й панівна, хоча у випадку Совінського не переважаюча, російська мовна й культурна стихія. Поетові випало розпочати літературну

¹ Оскільки біографія названого митця достатньо добре вивчена, обмежимось лише викладом її найважливіших етапів. Поет народився 1831 року на Поділлі, навчався в Межибожі й Житомирі. 1847 року вступив на Історико-філологічний факультет Київського університету, після закінчення якого записався на Медичний факультет (1851–1855). Брав активну участь у студентському і громадському житті столиці. Здійснив подорож по Європі та осів у Києві, де інтенсивно займався літературною, публіцистичною й громадською діяльністю. 1859–1862 роки – найплідніший творчий період: з'являються поеми *Satyra*, *Z życia*, цикл сонетів *Wdziadła*, автобіографічна поема *Fragment powieści*. Одружився в 1862 і цього ж року був висланий у Росію (Курськ, Щигри) через те, що брав участь у підготовці петиції польської шляхти до Олександра II з проханням про адміністративне приєднання Подільської губернії до Королівства Польського. 1867 року повернувся з заслання, проте не отримав дозволу на поселення в українських губерніях; переїхав до Варшави. Тут у 1870–1871 рр. написав драму *Na Ukrainie*; свій поетичний доробок зібрав у двох томах під назвою *Poezje* (Познань 1875); опрацював залишені О. Здановичем матеріали праці *Rys dziejów literatury polskiej*, які вийшли друком у Вільнюсі 1874–1878 рр. у п'яти томах. Серед останніх творів – поема *Petro* (1882), щоденник *Wspomnienia szkolne* (1884), збірка поезій *O zmroku* (1885), романи *Na rozstajnych drogach* (1886) і *Nadzwyczajne przygody pana Chorażycza* (1886–1887). 1887 року хворого Совінського перевезли в Україну до дружини, де він і помер. Ширше див.: W. Bryda, *Wstęp*, [w:] L. Sowiński, *Wybór poezji*, Kraków 1922; R. Taborski, *Leonard Sowiński*, [w:] *Obraz literatury polskiej*, seria 4: *Literatura polska w okresie realizmu i naturalizmu*, pod red. J. Kulczyckiej-Saloni, H. Markiewicza, t. 1, Warszawa 1965, s. 103–112; R. Taborski, *Leonard Sowiński*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. XLI/1, Warszawa–Kraków 2002, s. 9–12.

діяльність на зламі епох, коли ще були живі ідеали романтизму (поезії Т. Ленартовича, К. Уейського, В. Сирокомлі, роздуми про історію людства), проте все сильнішими ставали голоси молодого покоління, яке розмірковувало про слухність матеріалістичної філософії, теорії Дарвіна, про ідеальний устрій суспільного організму. Ці тенденції були неприйнятними для Совінського, він залишався продовжувачем романтичних традицій у польській літературі, презентуючи водночас важкий шлях пошуку втілення образів власного художнього світу, неодноразово удаючись – свідомо чи несвідомо – до реалістичних прийомів зображення.

Зараховуючи творчий доробок Совінського до епігонських у польському письменстві XIX століття, більшість дослідників докладніше на ньому не зупинялася², адже, по-перше, у його поезії бачили лише наслідування творів великих майстрів поетичного слова – А. Міцкевіча, Ю. Словацького, З. Красінського, а по-друге, драма Совінського *На Україні* з'явилася у той момент, коли після поразки січневого повстання 1863 року польське пограничне суспільство остаточно відмовилося від романтичних ілюзій про колишнє польсько-українське гармонійне співіснування на території Правобережної України, а оспівування легенди українських „кресів” назавжди втрачало свою актуальність.

Загалом можна сказати, що Совінський у своїх поглядах і творчості „запизнився” на кілька десятиліть, що, без сумніву, вплинуло на його невелику популярність за життя та швидке забуття після смерті. Натомість це не може бути вирішальним для дослідника літератури українсько-польського пограниччя. Думається, що в історії „української школи” польського романтизму постать Совінського, з огляду на його духовний зв'язок з українською землею, прагнення єднання, відстоювання інтересів українського народу та перенесення української тематики до твору *На Україні*, логічно завершує певний етап розвитку пограничної художньої свідомості. Свідомості, яку продемонструвало перше і друге покоління „української школи” у польському письменстві XIX століття, втілюючи у трьох відомих візіях України – „козацької” Б. Залеського, „шляхетської” А. Мальчевського, „гайдамацької” С. Гощинського, доповнених фольклорною стихією О. Грози, Т. Олізаровського, чудовими пейзажно-побутовими

² Бібліографію творів, критичних праць та епістолярної спадщини Л. Совінського склав Р. Таборський – див. цитовану вище працю *Obraz literatury polskiej...*, с. 113–114. Побіжні згадки про драматурга вміщено в: J. Kulczycka-Saloni, M. Straszewska, *Romantyzm. Pozytywizm*, Warszawa 1990, s. 305–306; H. Markiewicz, *Pozytywizm*, Warszawa 1999, s. 223–224. Глибоке і цінне дослідження поетичного доробку автора здійснено у праці: J. Tomkowski, *Satobójcy i marzyciele: o zabijaniu poetów*, Kielce 2002, s. 41–49.

описами М. Єзерського, М. Гославського, доточених утопічними картинами симбіотичної українсько-польської єдності перед лицем спільного ворога у Т. Падури й М. Чайковського та „розбавлених” жорстокими малюнками демонічної сторони історичного польсько-українського співіснування в доробку М. Грабовського й Е. Галлі. Ототожнюючи себе з українською стихією й розробляючи в її річищі такі топоси, як топос українського козака/селянина, коханої дівчини/жінки, коня, степу, могили, руїн, свободи/неволі, поразки/перемоги, помсти тощо, польські пограничні митці, в епоху формування національних ідей і пробудження у переважній більшості ґрунтовної національної свідомості, плекали тенденційно-шляхетські світоглядні позиції і навіть не порушували питання про рівноправність польської й української націй, змальовуючи у різних площинах створений ще ранніми романтиками міф України.

„Українськість” душі Совінського виявилась не у збиранні і пропагуванні зразків української усної народної творчості та оспівуванні спільного польсько-українського героїчного минулого. Поет презентував нове покоління польської інтелігенції, яке в силу власного, закладеного на рівні генотипу, розуміння понять рівності і братерства прагнуло будувати майбутні взаємини з українським народом саме на цій основі. Духом братерства поет пройнявся під час навчання в Київському університеті (1847–1855). Будучи спочатку на Історико-філологічному факультеті, а потім на Медичному, він утримував тісні контакти з групою „хлопоманів” – демократично налаштованою польською молоддю на чолі з Володимиром Антоновичем. Совінський був великим шанувальником нової української літератури, що народжувалася, особливо творчості Тараса Шевченка. Перші спроби дослідження творчості українського Кобзаря він поклав у праці *Studia nad ukraińską literaturą dzisiejszą* (Вільнюс 1860), яка всупереч назві назагал становить перегляд історії України від ранньої доби до часів Хмельниччини. Совінський виконав переклади ліричних поезій Шевченка (*Чого ти ходиш на могилу, Нащо мені женитися?, Доля, Рано-вранці новобранці*), уривків з балад (*Тополя, Утоплена, Причинна*), поем *Наймичка, Гайдамаки*. Переклад останньої поеми при тому, що вже сам намір взятися за нього піддавався критиці, засвідчив про неабияку громадянську сміливість поета. У 1861 – році смерті Шевченка – Совінський видав монографію *Taras Szewczenko. Studium przez Leonarda Sowińskiego z dołączeniem przekładu „Hajdamaków”* (Вільнюс), яка була першою книжкою польською мовою, присвяченою творчості Кобзаря, та в якій літературний критик звертав увагу польськомовної громадськості на велич

українського модерного поета й гуманіста. Дослідники одноголосно відзначають, що виконані Совінським переклади вибраних творів Шевченка й досі залишаються одними з найкращих, оскільки не лише влучно передають зміст оригінального тексту, а наскільки це можливе, ще й адекватно відображають його специфічну пісенну ритміку та стилістику³.

Громадсько-політична ситуація напередодні польського січневого повстання 1863 року на українсько-польському пограниччі стала темою головного літературного твору Совінського – драми *На Україні*, яка вийшла анонімно 1873 року в Познані. Цей твір виявляє новий погляд польського пограничного поета – погляд об'єктивний і неупереджений – на взаємини двох народів, який став чи не першим та єдиним у літературі „української школи”.

Драма складається з прологу, дія якого відбувається в 1841 році, п'яти актів, події в яких розгортаються 1862 року під час підготовки і впродовж самого повстання у травні 1863 року, а також епілогу, який представляє героїв після розгрому повстання, на етапі десь за Уралом. У драмі немає індивідуального героя. Герої – це окремі постаті, які представляють різні суспільні і національні прошарки, вони стали учасниками повстання й посіли свою частку в його поразці.

Досвід попереднього невдалого повстанського руху 1830–1831 років показав слабкість польської сторони без допомоги українського селянства, тому підготовка до чергового повстання велася за умов широкої агітації серед українського населення, прихильність якого вважалася запорукою успіху. У драмі Совінського саме українські селяни опинилися в некорисній для себе ситуації: поміж польською шляхтою та російською владою – як між молотом і ковадлом.

З одного боку, побрататися з селянами прагнуло молоде покоління польської шляхти – середовище патріотично й демократично налаштованих студентів Київського університету. Його представник Мстислав Семп не бажав належати до суспільства, яке дивно розуміло „solidarność stanów [...] Gdy chłop ma stać na klęczkach, pan mu zaś na karku”⁴. Він був одним з тих, кому набридла шляхетська бездіяльність, оспалість, від якої людину

³ Див ширше: *Шевченківський словник*, у 2-х т., відпов. ред. Є. П. Кирилюк, т. 2, Київ 1978, с. 227. Українську стихію в різних її іпостасях, втілену в доробку Совінського, докладно проаналізовано у статті R. Taborski, *Ukraina w twórczości Leonarda Sowińskiego*, „Slavia Orientalis”, 1960, nr 2, s. 378.

⁴ L. Sowiński, *Na Ukrainie. Tragedia w pięciu aktach. Z prologiem i epilogiem*, Poznań 1873, s. 38.

охоплював розпач, він закликав до боротьби з пануючим ладом у союзі з українським селянином, якого за гаслами людяності й рівності необхідно залучити до польської справи. Інший демократ – студент граф Ян Пилявецький також мріяв проникнути в душу селянина, зрозуміти її пориви, проте для нього було неприйнятним кровопролиття й жертви, неминучі внаслідок збройної боротьби. Ця група молодих патріотів прагнула добитися визнання серед народу за допомогою надання йому Золотої грамоти, яка – лише за співучасть у боротьбі за вітчизну проти спільного ворога-москаля – гарантувала б селянам свободу і передачу землі на власність:

Sto lat we wspólnym jarzmie wszyscyśmy stękali,
Gdyż pan na równi z chłopem pastwą był Moskali...
Jeżeli kiedykolwiek zamarzyli pany
Polepszyć kmięcy byt i rozkuć nam kajdany:
To nie pozwalał rząd – a tych, co tego chcieli,
Tysiące kości krwawych śnieg sybirski bieli!
Panowie ssali waszą krew, a Moskal pańską,
Spijając w jednej dwie, i ciesząc się szatańsko,
Że w rolę bratnich serc nienawiść siał wzajemną,
Że myśl braterskiej zgody czynił nadaremną. (с. 120)

Свою шляхетність громада молодих польських демократів довела відмовою боротьби проти селян, а ті не лише не підтримали їхніх гасел, а й виступили проти них на боці російських військ. Совінський подав вражаючу оповідь Івана, слуги повстанця Рольського, побудовану на справжньому факті вбивства селянами в селі Соловіївка групи беззахисних студентів Київського університету, які роздавали Золоті грамоти. Подібним чином закінчилася змальована у драмі боротьба повстанців, які склали зброю й піддалися, не бажаючи проливати братню кров. У повстанській боротьбі брало також участь гостро критиковане Совінським за нерішучість і зволікання старше покоління шляхти, власники маєтків, які навіть у найвідповідальніший момент були нездатні позбутися станових упереджень, не вірили в перемогу, виявляли малодушність і боягузтво.

З іншого боку, на ставлення українських селян до польського повстанського руху намовами й погрозами намагався вплинути російський уряд в особі барона Хольца. Уміло використовуючи пропагандистську риторику, він вдало маніпулював поняттями „предки-русини”, „руська земля”, „руський Бог” та „загарбники-поляки”, „панське ярмо”, „чужа віра”, наголошував на образі милостивого руського царя, який, опікуючись своїм

народом, дозволив і польським панам мешкати на цій землі, а вони віддячили зрадою. Барон, роз'ятрюючи старі рани, досяг своєї мети: тривалий період панування польської шляхти і зазнані селянами кривди переважили шалі терезів. Справжнє обличчя російської влади проявилось відразу після поразки повстанців, причому обернулося грізно як до польської шляхти, так і до союзників-селян.

У тогочасній українській громаді розшарування спостерігалось найглибше й найширше, що бачимо у Совінського в яскравих образах селян та новонародженої української інтелігенції. Думається, поет особливо переживав брак єдності серед селян і красномовно показав це на прикладі родини Гринів. Її найстарший представник – Тарас Гринь – уособлював християнську, миролюбну, покірливу позицію, закликаючи позбутися гніву й відмовитися від помсти: сам Господь Бог створив панів для панування над селянами, криваві історичні події не змінили цього ладу, отже, конфлікти належить вирішувати згідно з постулатами християнського милосердя і всепрощення. Натомість син Тараса – Гордій Гринь – ще в молодості виявивши найвищий ступінь самосвідомості й самоповаги, не корився і всіляко боронив себе від приниження, не годився на приділену йому долю панського слуги; як вирішив помститися за зазнані кривди, то й перейшов на бік царських військ. Цікаво, що інші сільські господарі (Бурба, Мамчур), не вірячи російським обіцянкам, зайняли, на їхню думку, найкращу позицію – невтручання. Проти батькової спілки з російською владою виступив наймолодший представник роду Гринів – Максим. Він почувався українцем, сільським сином, проте все найкраще, чим була сповнена його душа і розум, увібрав з польської скарбниці духу. Його було звільнено з кріпацтва, надано можливість виховуватися разом з паничем Яном Пилявецьким, а пізніше – навчатися в Київському університеті. Тож юнак не міг стати осторонь польської справи, але не мав достатнього морального переконання, аби агітувати серед українських селян, намовляти пристати до польського табору; як ніхто інший, він усвідомлював, що польськими обіцянками майбутнього рівноправного співжиття важко затерти сліди сповненої кривд минувшини. Його життєва філософія, що полягала в гармонії правди й сумління, щиросердності й дотриманні християнських принципів, викликала з боку батька Гордія звинувачення в м'якотілості. Максим висловив переконання про неприпустимість повторення каїнових убивств, якими були різанини в Умані або Кодні. Йому довелося поділити долю своїх польських покровителів і приятелів – разом з іншими повстанцями його вивезли за Урал. Позитивне враження від цього образу,

який передавав одне з можливих перетворень молодого селянського прошарку в нову українську інтелігенцію, перекрив, на жаль, прояв рабської натури Максима, коли, визнаючи вірність своїм майже рідним – брату й сестрі Янові та Марії Пилявецьким, ствердив, що готовий за них померти, чим довів, що „chłop być wdzięcznym umie” (с. 81). З огляду на викладене вище, думається, можна погодитися з Романом Таборським, який ствердив: „Mamy chyba podstawy do dopatrywania się w złożonej postaci Maksyma pewnych cech autobiograficznych Sowińskiego, który przez swoje urodzenie również do pewnego stopnia stał na pograniczu dwóch wrogich sobie wówczas narodów i klas społecznych”⁵.

Група української інтелігенції, представлена у драмі *На Україні*, складала „Українську гміну” (земляцтво). Без сумніву, авторові йшлося про створення літературного образу угруповання „Українська громада”, заснованого в 1861 році Володимиром Антоновичем. Більше того, дехто з критиків вбачав в образі головного ідеолога „гміни” (вчитель руської семінарії Черниш) постать самого Антоновича⁶. Метою громади українців-інтелігентів була відбудова в народних масах почуття національної свідомості, що зображувалось під прикриттям гулянок і пиятик по шинках до моменту, коли світло національної ідеї засвітить усьому народові й без побоювань можна буде скинути маску, постати як окрема нація та ставити чола будь-якому загарбникові. Тимчасом, як ствердив Черниш, „chytry rząd nie skąpi nam podniety, bo sprawa polska ma być pastwą do podziału pomiędzy nim a kmiećmi...” (с. 52). Його непокоїло існування таких Максимів: як справжньому українцю-інтелігенту, адепту української національної справи на польських „кресах”, де панує польський елемент, де українська інтелігенція як прошарок лише народжується, а українці в переважній більшості – це прості селяни, йому неприйнятною була думка про подальше спільне польсько-українське існування, що становило загрозу українському національному духові:

I Maksym i stronnicy jego zginą marnie,
Jak iskry rozrzucone z dala od ogniska...
Na szczęście rzadkie są podobne im zjawiska; -
To kłosa po dawniejszym, służebniczym ziarnie.
Najwięcej gniewa mnie ów czar, co dzisiaj jeszcze
Umierający szczep ten w duchu swym posiada,

⁵ R. Taborski, *Ukraina w twórczości Leonarda Sowińskiego...*, с. 378.

⁶ Ibidem.

Ów czar, co serca nasze chwyta w pańskie kleszcze,
I jak przez laty ciałem, dziś duszami włada...
Zabójstwem dla nas będzie polską dzielić dolę:
Bo choćby nas zrównały prawa i swoboda,
Sam duch nasz narodowy odda się w niewolę... (с. 54)

Побоювання Черниша виправдані – це підтверджує той факт, що у школі, побудованій спеціально для сільських дітей, їхні батьки-українці не бажали, аби майбутнє покоління вчилося руської мови, а лише „панської”.

Аналізована драма Л. Совінського засвідчила новий етап розвитку суспільних і національних взаємин на колишніх південно-східних польських „кресах” середини й другої половини XIX століття та довела рідку для тогочасних митців зрілість бачення нової ситуації. Представлена драматургом картина руйнації старого патріархального поміщицького ладу, розриву уявної, створеної ще першими романтиками „української школи”, ідилічної польсько-української пограничної спільноти, переродження польського національного духу та зародження української нації в умовах постійного тиску з боку домінуючих на українській землі сформованих націй є наскрізь трагічною й водночас реалістичною. Лише рамки, в які було вкладено бачення Совінським паростків нових конфліктів, залишилися романтичними.

На Україні – це романтична драма за формальними показниками: автор впровадив збірного героя в образі окремих суспільних прошарків, намалював багато масових сцен, вільно поєднав елементи композиції; створив милу душі романтиків атмосферу таємничості завдяки уведенню постаті черниці Анни, яка виявилася графинею, що вважалася померлою; майстерно відтворив атмосферу неспокою душі однієї з головних героїнь, її незбагненні передчуття. Драматург наповнив мову деяких персонажів народно-пісненими компонентами. Шкода, що багата на психологічно-ідейне навантаження трагедія не витримує критики з боку застосованих засобів мовного вираження.

Створюючи драму *На Україні*, Л. Совінський усвідомлював несценічне її призначення, проте вислав на драматичний конкурс, оголошений на початку 1872 року дирекцією Краківського міського театру. Тоді п'єса не отримала жодної нагороди. Прем'єра відбулася на сцені цього ж таки театру лише 1900 року та, незважаючи на гру таких акторів, як Завадський (Гордій Гринь), Мелєвський (Максим Гринь), Стемповський (граф Пилявецький), Котарбінський, отримала лише стримані рецензії й навряд чи повернеться колись на театральні підмостки. Тим не менш, драма „На Україні” залишається найвагомішим твором у літературному доробку Леонарда

Совінського й, як стверджують літературні критики⁷, найвидатнішою драмою про трагедію січневого повстання.

Streszczenie

Realistyczna wizja rozłamu pogranicznej wspólnoty polsko-ukraińskiej w dramacie L. Sowińskiego „Na Ukrainie”

Postać Leonarda Sowińskiego (1831–1887) – poety, pisarza i dramaturga drugiej połowy XIX wieku – oscyluje na pograniczu stanów społecznych, kultur narodowych i epok literackich. Urodzony w domu polskiego szlachcica i ukraińskiej chłopki, mieszkając na Ukrainie i studiując na Uniwersytecie Kijowskim, połączył on dwa żywioły kulturowe. Swoją twórczość artystyczną rozpoczął wówczas, kiedy jeszcze żywe były ideały romantyczne, ale już coraz silniej odzywały się głosy nowego pokolenia. Charakterystyczna dwoistość światopoglądu pomogła Sowińskiemu w tworzeniu dramatu *Na Ukrainie* (1873), w którym przedstawione są różne warstwy społeczne (magnateria, młoda demokratyczna szlachta polska, inteligencja ukraińska, chłopci ukraińscy, reprezentanci władzy rosyjskiej) oraz ich udział w powstaniu styczniowym na Ukrainie. Wspomniany dramat stanowi świadectwo nowego etapu w rozwoju stosunków społecznych i narodowych na byłych polskich kresach: unaocznia likwidację patriarchalnego ładu szlacheckiego, rozłam stworzonej przez pierwszych polskich romantyków „szkoły ukraińskiej” wyimaginowanej idyllicznej wspólnoty polsko-ukraińskiej, przeformowanie się polskiego ducha narodowego oraz pokazuje zalążki nacji ukraińskiej, kształtującej się na własnych terenach pod wpływem innych dominujących narodowości. Stworzona wizja jest na wskroś tragiczna i realistyczna.

Summary

A realistic vision of split of the Polish-Ukrainian community in L. Sowinski's play „Na Ukrainie”

The figure of Leonard Sowinski (1831-1887) – poet, novelist and dramatist from the second half of the 19th century – oscillates in between social states, national cultures and literary periods. Born in the house of Polish nobleman and Ukrainian peasant-woman, living in the Ukraine studying at the University in Kiev, he combined two cultural environments. He started his artistic career in times when romantical ideals were still intense, but at the same time the voices of the new generation were getting louder and louder. Such a characteristic duality of outlook has helped Sowinski in creating a play *Na Ukrainie* (1873), in which he has shown all social stratum of the Ukraine (baronage, young democratical Polish nobles, Ukrainian intellectuals, the representatives of the Russian authorities) and their participation in January uprising in the Ukraine. The above-mentioned play is a testimony of a new stage in evolution of social and national relations on the former Polish borderland. It visualises the annihilation of patriarchal noble order, a split of the imaginary idyllic Polish-Ukrainian community created by the first Polish romanticists of the „Ukrainian school”, a change of the Polish national spirit formation. It also shows the germs of the Ukrainian nation, which was built on their own land by means of other dominant nations. The created vision is both tragic and realistic.

⁷ Див. В. Нанна, *Рок 1863 в драматіє польским*, Львів 1913; R. Taborski, *Ukraina w twórczości Leonarda Sowińskiego...*, s. 379.